

*Т. В. Новаченко,
кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри державної політики та
управління політичними процесами, НАДУ при Президентіві України, м. Київ*

КОНЦЕПТ ДОВІРИ ЯК ОСНОВА ЛЕГІТИМНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

*T. Novatchenko,
the concept of trust as the basis of legitimacy of the state power*

У статті визначається, що концепт довіри є ціннісно-оцінним психологічним станом людини, який забезпечує авторитет влади.

Are determined in the article that the concept of trust — this value is the estimated psychological state of man, which provides for the authority of government.

*Ключові слова: віра, довіра, впевненість, авторитет, легітимна влада.
Key words: faith, trust, confidence, authority, the legitimate authority.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В умовах становлення і розвитку постмодерного українського суспільства базовим ціннісним пріоритетом визначається проблема довіри. Все більше людей проявляють інтерес до особистостей, які займають керівні посади в органах державної влади. Результат оцінок діяльності керівників напряму залежить від їх орієнтації на потреби, інтереси й очікування громадян. Феномен довіри позначає впевненість у тому, що об'єкт довіри буде саме таким, яким його уявляють. Тож, співвідношення ідеального і реального образів визначає дійсну соціальну цінність керівництва влади і згодом позначається на рівні довіри до органів влади в цілому. Рівень довіри до влади є показником її продуктивного діалогу з населенням. Тому проблема довіри до керівництва в органах державної влади є найбільш актуальною у дослідженнях науковців.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ СТАТЕЙ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблема довіри досліджується чималою кількістю науковців, які розкривають її сутність та вплив на життєздатність суспільства. До характеристик поняття "довіра", в контексті його релятивних категорій — віра,

впевненість, зверталися такі науковці, як: І. Кант, В. Соловйов, О. Лосєв, Е. Фромм, Г.Г. Шпет, А. Гарнак та інші. Вчені Е. Бенвеніст, Н. Луман, Е. Гіденс наголошують на характері взаємозв'язку понять "віра", "довіра", "впевненість", де кожен з них може виступати підвалиною для формування іншого. Проблема довіри громадян до державних інститутів влади досліджують українські соціологи: Ю. Самчук, Н. Погоріла, І. Бекешкіна, Є. Головаха, І. Мартинюк, О. Вишняк та інші.

НЕВИРІШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Однією з невіршених раніше проблем постає необхідність визначення співвідносності феномену довіри та легітимності влади.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті полягає в обґрунтуванні того, що концепт довіри має фундаментальне значення у обґрунтуванні легітимності влади.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Відомо, що засновником концепції владарювання є Макс Вебер (1864—1920), який аналізував феномен

влади в різних аспектах, а саме: соціологічному, економічному, психологічному, політичному, етичному. У той же час його позиції не обмежували типи прояву влади примусом і насиллям. Вчений позитивно оцінював переваги переконання, впливу, авторитету і легітимності. Нагадаю, що легітимний тип влади у специфічно соціологічному сенсі був введений саме М. Вебером. У той же час, першими теоретиками легітимності влади, які передбачили методологію М. Вебера, були Платон і Аристотель. Парадоксальним є той факт, що когнітивний прорив, що здійснила інтелектуальна еліта грецьких полісів, набув характер соціальних практик у структурах управління Риму та в імперіях-республіках феодальної Європи. Так, римський сенат та імператор, щоб здобути владний авторитет, змушені були виступати "інституційною рамкою" народної згоди, відтворюючи зачатки відмінності й єдності державності та громадянського суспільства. Авторитет у християнській Європі визначався як серце влади в двоєдності її концентрації та зворотного розподілу. Подібне розуміння фундаментального співвідношення між владою і авторитетом знайшло яскраве вираження в афористичній формі Цицерона: "Влада в народі, авторитет в сенаті" [1, с. 110—111].

Тож, легітимний — від лат. *legitimus, legitima, legitimum* — законний, правомірний, юридичний, правовий. У такій трактовці цей термін може застосовуватись як синонім поняттю "легальний" — власне законний. Проте, це поняття протилежне положенням про легітимність за моральними категоріями виправдання влади. Іншими словами, легітимність не зводиться до визнання права, а є процесом із застосуванням способу, завдяки якому влада отримує виправдання.

Як відомо, у праці "Господарство і суспільство" (опублікована у 1922 р.) М. Вебер визначає три "ідеальні типи" легітимності влади, а саме: легально-раціональний, традиційний і харизматичний. У концепції М. Вебера поняття і "легітимна влада", і "авторитет" — синоніми.

Перший тип легітимної влади — легально-раціональний — як "мотив поступливості" базується на основі цілеспрямованої дії індивідів. До такого типу належать сучасні європейські держави, які за М. Вебером, підкоряються не особі, а законам. Апарат управління складається зі спеціально навчених чиновників, до яких пред'являється вимога діяти за строгими формальними і раціональними правилами. Бюрократія, стверджує М. Вебер, технічно є найчистішим типом легальної влади. Проте жодна влада не може бути тільки бюрократичною, оскільки на "вершині сходів" стоять або спадкові монархи, або вибрані народом президенти, або ліберали, вибрані парламентською аристократією, де повсякденна, безперервна робота ведеться фахівцями-чиновниками. Крім спеціальної професійної освіти, чиновник, відповідний раціональному типу держави, повинен мати спеціальну управлінську освіту, оскільки від нього потрібна професійна і управлінська компетентність. Тож, влада може ґрунтуватися на раціональних установах — формально визначеній системі правил, що стосуються способів досягнення (завоювання) влади і меж її застосування.

Традиційний тип легітимної влади заснований на вірі не тільки у законність, але навіть у святість здавна існуючих порядків. За Вебером — це патріархальна влада. Союз владарюючих є спільністю: тип начальника — "пан", штаб управління — "слуги", підлегли — "піддані", слухняні "пану" через глибоку пошану до нього. Патріархальний тип влади структурно багато в чому подібний до сім'ї, що робить особливо міцним і стійким цей тип легітимності. Тут не стільки службова дисципліна або ділова компетентність, скільки особиста відданість є підставою для призначення на посаду і просування по ієрархічних сходах. Оскільки ніщо не ставить межі свавіллю "пана", ієрархічне розчленовування часто порушується привілеями.

Отже, традиційний тип владарювання базується на вірі підлеглих у те, що влада законна, оскільки вона існувала завжди і ця влада пов'язана з традиційними нормами, на які посилається правитель, організовуючи свою діяльність.

Третім чистим типом легітимної влади є її харизматичність (від грец. *charisma* — божий дар). Харизма — якась екстраординарна здатність, що виділяє індивіда серед інших, не стільки придбана ним, скільки дарована йому природою, Богом, долею. До харизматичних якостей М. Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, видатну силу духу і слова. Харизмою володіють герої, великі полководці, маги, пророки і провидці, геніальні художники і письменники, видатні політики, засновники держав і світових релігій (Будда, Христос, Магомет, Олександр Македонський, Цезар, Наполеон та ін.). Отже, у суспільному житті явище харизми виникає зі складного поєднання раціонального та ірраціонального.

М. Вебер розглядає харизму як "велику революційну силу", що здатна змінити позбавлену динамізму структуру традиційних суспільств. Цей тип влади пов'язується з особистісною прихильністю керівнику, який в очах його послідовників має виняткові якості мудрості, героїзму, святості. Вочевидь, при всій відмінності і навіть протилежності традиційного і харизматичного типів влади у них є і щось спільне, а саме: обидва спираються на особисті стосунки між керівником і підлеглим. У цьому відношенні традиційний і харизматичний типи владарювання протистоять формально-раціональному як безособовому. М. Вебер неодноразово наголошував на нестійкості і слабкості легітимності влади індустріального суспільства, тому легально-раціональний тип державної влади уявлявся йому найбільш відповідним, але таким, що потребував деякого "підкріплення" [2, с. 21]. Іншими словами, парламентська демократія, що визнається класичним лібералізмом єдино правомірно законодавчим (що легітимує) органом, не маючи достатнього авторитету серед мас, повинна доповнюватися або успадкованим монархом (чий права обмежені парламентом), або плебісцитарним вибраним політичним лідером. Отже, в першому випадку легітимність легального панування посилюється за допомогою апеляції до традиції, в другому — до харизми. Очевидно, що саме харизматичний тип влади надає динамічний елемент усій веберівській оцінці політичної легітимності. Однак, якщо подібний керівник довго відсутній, відбувається рутинізація харизми і повернення до традиційної або легаль-

но-раціональної форми легітимного владарювання. У той же час, М. Вебер наголошував на тому, що "треба повністю відмовитися від думки, начебто ці "ідеальні", у чисто логічному сенсі, мисленнєві утворення до якої б то не було міри мають характер обов'язковості, "зразка" [3].

Доцільно нагадати, що М. Вебер, вводячи у соціологію поняття "визнання", перетворює його на категорію "орієнтація на іншого", що виявилось визначальним моментом соціальної дії. Сучасне суспільство, приймаючи правила легітимації влади, передбачає можливість різного розуміння її смислів, де кожен з них може бути соціально визнаним, що означає бути цінним і авторитетним. Тому, легітимність — це не властивість соціального порядку, а властивість певного уявлення та визнання влади.

Таким чином, легітимність є одним із показників ефективності політичної влади, що відображає ставлення громади до неї, коли більшість народу визнає владу законною і справедливою. Іншими словами, легітимність означає згоду народу з владою, коли він добровільно визнає її право приймати рішення, які повинні виконуватися. Отже, будь-яка легітимна влада — форма політичного правління, за допомогою якої керівники успішно зберігають претензію на те, що вони управляють по праву відповідно до закону, традиції, підтверджують свій авторитет, доказуючи населенню, що саме вона найбільшою мірою відповідає його інтересам. Специфікою легітимного авторитету є те, що цей феномен забезпечує особливу конфіденційність — довірливість владних відносин, їх визнання і узгодженість.

Звернувся до характеристик поняття "довіра", в контексті його релятивних категорій — віра, впевненість. У довідковій літературі поняття "віра" визначається як переконаність, глибока впевненість у комусь або у чомусь, або переконаність в існуванні вищих сил, божества [4, с. 187]. Упевненість, переконання, поняття про щось, особливо про вищі категорії — нематеріальні, духовні; відсутність усякого сумніву або коливання про буття й сутність Бога; безумовне визнання відкритих істин [5, с. 532]. У філософському енциклопедичному словнику віра визначається в контексті гносеології та методології науки — прийняття будь-якого знання без безпосередніх емпіричних і раціональних обґрунтувань [6, с. 85]. І. Кант стверджує, що це відсутність об'єктивної достатності суджень [7, с. 673]. Віра (лат. *veritas* — істина, *verus* — справжній) — особливий стан психіки, що полягає в повному і беззастережному прийнятті людиною, його розумом і душею, фактів внутрішнього існування живого, істинного одкровення, фіксуючись в ідеях і образах так, що ці фактори можуть стимулювати і спрямовувати подальші дії людини. Визнання чогось істинним з такою рішучістю, яка перевищує силу зовнішніх фактичних і формально-логічних доказів. Це не означає, що сила віри залежить від особливого самостійного психологічного акту, не обумовленого емпіричними і логічними підставами [8]. Наведене визначення поняття "віра" співвідноситься з трактовкою, яку надає йому А. Лосев. У психологічному плані віра — це стан суб'єкта, який полягає у повному та беззастережному прийнятті людиною будь-яких відомостей, текстів, явищ, подій або власних уявлень і умовиводів, які можуть ви-

ступити надалі основою його "Я" і визначати деякі з його вчинків, суджень, норм поведінки і відносин" [9, с. 103—104]. На думку Е. Фромма, парадокс віри полягає у визначенні поняття "визначеності невизначеного" [10, с. 229—272].

Отже, прийнявши до уваги наявні формулювання, необхідно зауважити, що феномен віри є ціннісно-оцінним психічний станом суб'єкта, загальним для всіх підходів є зосередженість на неповноті, відсутності, неможливості обґрунтування тощо про істинність чогонебудь.

У той же час, Г.Г. Шпет, погоджуючись з думками багатьох авторів стосовно того, що віра полягає не в чому іншому, як у прийнятті вірогідності за дійсність, наголошує на тому, що вірі завжди протистоїть сумнів — скептицизм. Проте і віра, і скептицизм підлягають не спростуванню, а відображенню. Ми маємо справу з однією палицею: схопишся за віру, на іншому кінці — скептицизм, схопишся за скептицизм, на іншому кінці — неодмінно віра. На відміну від принципового сумніву, зведеного в принцип, є цілком доцільним сумнів як суб'єктивне відчуття, що означає мінімальну ступінь впевненості [11].

Отже, сумнів перестерігає від поспішних висновків, необдуманих вчинків, від маніпулювання іншими чи нав'язування пропозицій. Іншими словами, сумнів надає можливість і допомагає зробити впевнений вибір авторитетного керівника. Однак, ціною за цей вибір постає його відповідальність за результати своїх дій. Відповідно до цього, важливим є зауваження К.Г. Юнга про те, що доросла людина має бути твердо впевненою у своїй компетентності, щоб зуміти вистояти у боротьбі за своє існування. Сумніви і почуття невпевненості надали б паралізуючу дію, воно поховало б таку необхідну людині віру у свій особистісний авторитет і зробили б його нездатним до професійного життя [12]. Постає запитання, яких підстав потребує віра? Очевидно, що відповідь на нього необхідно шукати в контексті релігійної віри. Пошлюсь на думку німецького історика Адольфа Гарнака про те, що у світі не було ще ніколи такої міцної релігійної віри, яка в основному, вирішальному моменті не посилялася на зовнішній авторитет, яка б черпала свою міцність виключно у власних внутрішніх переживаннях. Так, у Старому Заповіті відображається цілісність людського буття, що забезпечується сумісним існуванням Бога і людини. Іншими словами, старозавітна віра — це сумісне існування Бога і людини, де Бог довіряє людині, а людина Богу, і така віра є праобразом для наступних утворень. Августин проводить демаркаційну лінію між релігійною вірою як довірою і впевненістю. Відповідно до особистісного життєвого досвіду, зазначаючи в емоційно-психологічному стані гостре відчуття невпевненості у своїх силах, відчуття гріховності й розгубленості перед двоїстістю своєї природи, Августин прийшов до розуміння і надав високу оцінку значенню довіри до авторитету. У той же час досвід великого релігійного реформатора Лютера гостро поставив проблему недовіри, що іманентно включає ідею авторитету церкви. Розрив з авторитетом церкви означав для нього відмову від авторитету взагалі як опори віри. Увесь смисл віри для Лютера складається з того, що вона розриває не з чим іншим авторитетом, а з самою

ідеєю про авторитет. Вочевидь екзистенційна потреба такої віри складається з того, людина сміливо переходить межу, яку визначив для неї авторитет, коли вона відмовляється від готових постулатів, що ним нав'язуються, і рефлексує особистісну віру.

Отже, віра утворює фундаментальний реєстр усього душевного і духовного життя людини, пронизуючи всі структури її психіки, віра виступає як фактор суб'єктивного прийняття істинного, правильного смислу, в умовах відсутності або неможливості достатнього обґрунтування. Проте віра, навіть віра релігійна не може бути впливовою і плідною, якщо вона не підкріплюється авторитетом, без якого важко обійтися екзистенційно. Тож, віра, впевненість, довіра і авторитет — нерозривно й діалектично взаємозалежні. Якщо віра, довіра часто шукає свого заснування в думці загальноновизнаних авторитетів, то і авторитет не може існувати без віри в нього. Схиляюся до думки науковців (Н. Луман, А. Гіденс), які вважають недоцільним розмежування понять "віра", "довіра", "впевненість". Аргументую цю тезу. У сучасному Оксфордському словнику смисли понять "віра" (belief, faith) і "довіра" (trust) наводяться такі. Віра у щось чи у когось — це відчуття того, що хтось або щось є реальним, дійсним; абсолютна впевненість; глибока релігійна віра. Довіра до когось або до чогось. Це віра або бажання вірити у можливість спертися на чесноти, силу, здібності когось або чогось, відповідальність, турбота; договір [13]. Довіра (англ. trust) — це психічний стан, коли ми покладаємося на будь-яку думку, що видається нам авторитетною, і тому відмовляємося від самостійного дослідження питання, яке може бути нами вивчено [14]. "Довіра" — це впевненість у чийсь сумлінності, щирості, в правильності чого-небудь [4]. Надавати довіру, вірити, — значить віддавати свою довіру в заставу, але з подальшим поверненням. Відносини, які встановлюються між людиною, наділеною владою, і тим, хто їй підпорядковується по своїй волі, фіксуються в понятті "особистої відданості". Основним же сенсом поняття "відданість" визначає латинське слово *fides* — первинне значення — довіра, авторитет, що пов'язує його зі значенням "кредит довіри". Це явище належить до сфери відносин у владі, реалізуючись як протекція, що надається тому, хто підкоряється владі, замість покори того, хто підкоряється [15].

Феномен довіри позначає впевненість у тому, що об'єкт довіри буде саме таким, яким ми його собі уявляємо, відповідно до певних норм та вимог. Довіра передбачає формування установки на те, що об'єкт довірливих стосунків відповідатиме нашим очікуванням — певних дій, їх якості, результативності та передбачуваності, проявляючи взаємність та відповідальність. Незважаючи на той факт, що довіра має специфічну рису, зокрема неможливість або відсутність достатнього підтвердження гарантій, довіра — це душевний стан, що виражає суб'єктивну оцінку вірогідності та передбачає формування певної емоційної установки на здійснення очікуваного. Вирішальним тут стає необхідність перетворення душевного стану в стан життя. У визначенні Н.Лумана у понятті "довіра" акцентується увага на тому, що вона є життєво важливою у міжособистісних стосунках. Проте участь у таких функціональних системах, як економіка, політика — це вже не питання особистісних

стосунків, тому воно вимагає впевненості, а не довіри. Вчений наголошує на характері взаємозв'язку понять "довіра" і "впевненість", де кожен з них може виступати підвалиною для формування іншого [16]. Е.Гіденс також вважає недоцільним розмежування цих понять і розглядає довіру скоріше як прояв упевненості. Довіра — кредит довіри агентам або абстрактним системам, що базується на своєрідному "зануренні у віру", яка вносить за дужки ігнорування або брак інформації [17].

Отже, феномен довіри є основоположним у понятті легітимності, у якому злилися елементи релігійного, магічного, політичного й утилітарного. Довгий час в понятті "віра" вкладався тільки релігійний смисл. Наразі це поняття характеризується тим, що приймає ті чи інші положення, які не потребують доведення, оскільки далеко не всі переконання людини можуть бути обґрунтованими та перевіренними. Частина з них приймається без доказів, з вірою в те, що ті чи інші переконання є правдиві, корисні, позитивні. У цьому сенсі віра протилежна знанням, з якими асоціюється все те, що може бути перевірено, підтверджено, обґрунтовано, доведено. Аналізуючи специфічність понять "віра", "довіра", "впевненість", констатуємо той факт, що це доволі складні процесуальні стани, які поєднують в собі раціональне та ірраціональне, знання і незнання, початок якого в часі визначити досить складно. Тож віра, довіра, впевненість — це фундаментальний психологічний стан людини, як гносеологічна установка ціннісного ставлення до іншого, що означає можливість довіряти комусь себе, самому віддаватися на віру. Отже, довіра є однією із форм віри. У той же час довіра зв'язана з питанням, що знаходяться в компетенції людського пізнання, довіряється той, хто не хоче, не може вирішити або зробити щось самостійно, покладаючись на суспільну думку, або на авторитетну особу. Тож, довіра може ще виникати через усвідомлення слабкості, невпевненості у собі, відповідно постає необхідність визнання авторитету. Іншими словами, довіра, позиціонується стосовно когось, на перший погляд, може створити ситуацію невпевненості у своїх силах. Однак, ідея Н. Лумана про те, що кожне з цих понять може виступати основою для формування іншого, дозволяє не сумніватися у взаємозв'язку і взаємозалежності цих понять як безсумнівному усвідомленні особистісної сили. Таким чином, довіра і впевненість володіють великою силою актуалізації та життєвого творення і є позитивною умовою внутрішнього розвитку людини. Це одне з положень для встановлення легітимної влади. Іншими словами, віра, довіра, впевненість — це фундаментальний психологічний стан людини, як гносеологічна установка ціннісного ставлення до іншого. Отже, роль усіх керівників полягає у тому щоб створювати віру — у справу, людину чи ідею.

Однак, звернення до витоків головних елементів українського світогляду підтверджує той факт, що українець — інтровертивна людина, з сильним відчуттям власного "Я" і великим бажанням самопрояву. Заглиблений у собі, він протестує проти будь-яких обмежень особистісної свободи, що призводить до небажання коритися волі іншого. Отже, в українця слабо розвинена готовність підпорядкуватися, що постійно поглиблювалася через століття вимушеної неволі. Вочевидь надмірний ідеалізм, що часто-густо

не відповідає вимогам дійсності, плюс нестримний індивідуалізм, який заперечує значення традиції, власні інтереси ставить вище за блага громади і відкидає будь-який авторитет. Наведене підтверджується думкою О. Ольжича (О. Кандиба), який пише: "у нашому суспільстві велася жорстока боротьба всіх проти всіх. У нас, коли появився якийсь авторитет — а фактично завдаток на авторитета, — його негайно стягали на долину і тут мотлошили усіма способами і засобами, щоб тільки він не став, не дай Бог, авторитетом для широких мас громадянства" [18, с. 171]. Очевидне протиріччя — дбати про особисте, індивідуальне і в той же час не визнавати авторитету своєї влади, бажання боротися зі своїми, найкращими. Втім, досвід бездержавності та звички жити без своєї влади призвів до визрівання різних властивостей українського характеру і поведінки — це і героїзм, і самовідданість, толерантність і непослух. І в той же час — віроломство й відчуття меншовартості, що і дотепер заважають розвивати самоповагу, але не до себе, а до суспільного "Я", влади та її авторитету. Цей факт характеризує одну із граней світогляду українця і дозволяє стверджувати, що його формування протягом століть неволі призвів до традиції не визнавати своїх правителів. Однак, довіра громадськості до влади та її керівництва покладається сьогодні на реальні дії, завдячуючи яким влада має бути спроможна забезпечити достойний рівень життя населенню. Тож, звернувшись до результатів дослідження Центру "Соціальний моніторинг" у співпраці з УІСД імені О. Яременко, що у березні 2012 р. проводив моніторинг громадської думки з вимірювання рівня довіри до основних соціальних та політичних інститутів країни, видно, що вони характеризуються негативними оцінками і позначаються на оцінках роботи всіх політичних інститутів країни. Так, негативно оцінюється робота Верховної Ради України (надали негативну оцінку її роботі 78%), Кабінету Міністрів (негативно оцінили його діяльність в цілому 73%) тощо. Від'ємні показники довіри зафіксовані також щодо НБУ, правоохоронних органів (міліції, СБУ, прокуратури). Через півтора роки після проведення місцевих виборів населення знов негативно оцінює діяльність всіх без винятку представників влади на місцях, як голів, так і місцевих рад різного рівня. Позитивний баланс довіри традиційно зберігається за Церквою та засобами масової інформації [19]. Очевидно, що відсутність довіри і підтримки з боку населення призводить до загального зниження ефективності в усіх сферах суспільної діяльності, падіння авторитету представників владних структур.

ВИСНОВКИ

Таким чином, в основі поняття легітимності влади закладений концепт довіри. Поняття "довіра" — це ціннісно-оцінний психологічний стан суб'єкта, що корелює з категоріями "віра" і "впевненість". Авторитетна влада, яку потребує сучасне українське суспільство, має спиратися на стійке і щире схвалення громадян. Основою легітимного авторитету є те, що цей феномен забезпечує особливу довірливість у відносинах влади з громадою.

Перспективи подальших досліджень. Доцільно було б дослідити рівень довіри громадськості конкретній особистості — керівнику того чи іншого органу державної влади.

Література:

- Каптерев С.Е. Авторитет государственной власти и процессы трансформации в современной России: монография / С.Е. Каптерев / Под. общ. ред. акад. О.А.Колобова; научный редактор д.и.н., профессор С.В.Устинкин. — Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета им. Н.И.Лобачевского, 2005. — 605 с.
- Weber M. Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology. — N.Y., 1967. — Vol. 1. — P. 21.
- Вебер М. "Объективность" социально-научного и социально-политического познания. — Избранные произведения. / М. Вебер. — М., 1990.
- Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой. — М.: Рус. яз., 1990. — 921 с.
- Толковый словарь живого великорусского языка. / В. Даль, — М.: Изд.: Русский язык Медиа, 2008. — 2716 с.
- Философский энциклопедический словарь. — М., 1989.
- Кант И. Критика чистого разума // И. Кант. Сочинения в шести томах. — Т. 3. — М., 1964.
- Соловйов А. Вера, разум и опыт [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://krotov.info/library/18_s/solovyov/1877vera.html
- Лосев А.Ф. Диалектика мифа // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. — М., 1991.
- Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. — М., 1993.
- Шпет Г.Г. Мысль и Слово. Избранные труды. Г.Г.Шпет. / Отв. ред.-составитель Т.Г. Щедрина. — М.: РОССПЭН, 2005. — 688 с.
- Юнг К.Г. Человек и его символы; [пер. с нем.] / К.Г. Юнг, Франц фон М.-Л., Д.Хендерсен. — СПб, 1996. — 454 с.
- Oxford advanced learners Dictionary of Current English. — Oxford, 1995. — P. 1281.
- Brockhaus Enzyklopadie im 24 Banden, 19, vollig neu bearbeitete Auflage. 2 Bd. APU-BEC. Brockhaus, Mannheim, 1987.
- Бенвенист Э. Словарь индоевропейских терминов / Э.Бенвенист; Пер. с фр. — М.: Прогресс — Универс, 1995.
- Luhman N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations (elektronik edition) / Ed.by D. Gambetta. Oxford, 2000. Ch. — P.94—104.
- Giddens A. The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Жижко С.А. Перетворення / С.А. Жижко — К.: Видавничий центр "Просвіта", 2011. — 440 с.
- Моніторинг громадської думки населення України: березень 2012 р. Рівень довіри та електоральні орієнтації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/Stok/PR_SMC&UISR_March-1_2012.pdf

Стаття надійшла до редакції 10.04.2013 р.